

UO‘K: 81’27:81’37+81’42

KOGNITIV TILSHUNOSLIK VA “MAKON” KONSEPTINING O‘RGANILISHI
КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА И ИЗУЧЕНИЕ КОНЦЕПТА «ПРОСТРАНСТВО»
COGNITIVE LINGUISTICS AND THE STUDY OF THE CONCEPT OF "SPACE"

Nargiza Aliyevna Nizomova

Farg‘ona davlat universiteti “Ingliz tili amaliy kursi” kafedra o‘qituvchisi

Annotatsiya

Inson omilining tilga ta‘sirini o‘rganuvchi sohada til nafaqat belgilarning o‘zaro munosabatlari tizimi sifatida, balki eng avvalo inson tafakkuri va dunyoni idrok etish usullarini shakllantiruvchi omil sifatida qaraladi. Shu nuqtai nazardan, til ongini o‘rganish dunyoning til orqali aks etish manzarasini tadqiq qilishning asosiy mavzusiga aylanadi.

Аннотация

В области изучения влияния человеческого фактора на язык язык рассматривается не только как система взаимосвязанных знаков, но прежде всего как фактор, формирующий человеческое мышление и способы восприятия мира. С этой точки зрения изучение языкового сознания становится ключевой темой исследования картины отражения мира через язык.

Abstract

In the field of studying the influence of the human factor on language, language is considered not only as a system of interrelated signs but, above all, as a factor shaping human thinking and ways of perceiving the world. From this perspective, the study of linguistic consciousness becomes the main subject of research on how the world is reflected through language.

Kalit so‘zlar: kognitiv tilshunoslik, inson ongi, konsept, makon, inson omili, konseptosfera, etnik-madaniy, idrok etish, shaxsiy makon, ijtimoiy makon.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, человеческое сознание, концепт, пространство, человеческий фактор, концептосфера, этнокультурный, восприятие, личное пространство, социальное пространство.

Key words: cognitive linguistics, human consciousness, concept, space, human factor, conceptosphere, ethno-cultural, perception, personal space, social space.

KIRISH

Antropologik lingvistika doirasida, inson omilining tilga ta‘sirini o‘rganuvchi sohada til nafaqat belgilarning o‘zaro munosabatlari tizimi sifatida, balki eng avvalo inson tafakkuri va dunyoni idrok etish usullarini shakllantiruvchi omil sifatida qaraladi. Shu nuqtai nazardan, til ongini o‘rganish dunyoning til orqali aks etish manzarasini tadqiq qilishning asosiy mavzusiga aylanadi. Til ongi etnik-madaniy xususiyatlarni aks ettirib, shaxsning lingvistik portretini yaratishga, shuningdek, konseptlar, konseptosfera va milliy til manzarasining o‘ziga xos tomonlarini ochib berishga yordam beradi. A.G. Gurochkina fikriga ko‘ra, til ongi yoki etnik-madaniy ong «dunyo manzarasining muayyan milliy madaniyatning mazmuniy konturlarini belgilovchi, ma‘no-axloqiy koordinatalar tizimiga muvofiq aks etishi va qabul qilinishi natijasidir» [Gurochkina, 2001: N.V. Ufimseva va E.F. Tarasovning «Til ongini o‘rganish muammolari» nomli maqolasida ta‘kidlanishicha, «til ongi — bu kommunikatsiya jarayonida asosiy va ikkilamchi ong obrazlarini ifodalash uchun til belgilari bilan bog‘liq bilimlar yig‘indisidir». A.N. Leontevning ta‘rifiga ko‘ra, asosiy obrazlar — bu shaxsning real dunyo obyektlarini idrok etish jarayonida shakllangan bilimlari, ikkilamchi obrazlar esa keyingi idrok jarayonlarida perseptiv me‘zon sifatida qo‘llaniladigan asosiy obrazlardir. Ushbu asosiy va ikkilamchi obrazlar fikrning til belgilari orqali so‘zlashdan oldin shakllanishida vosita bo‘lib xizmat qiladi. Til belgilarining o‘zida esa ijtimoiy tajriba orqali o‘zlashtirilgan bilimlar mavjud bo‘lib, ular lingvistikada leksik ma‘nolar deb ataladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Shu munosabat bilan, A.Vejbitska ta'kidlaganidek, so'zning semantikasini, ya'ni unga mos keladigan obrazni tavsiflash uchun tashqi dunyoni emas, balki so'zlashuvchilarning til ongini o'rganish zarur, chunki tashqi dunyoda real obyektlar mavjud, lekin obrazlar yo'q. Dunyoni fizik jihatdan ko'rish barcha insonlar uchun bir xil, chunki ular bir xil real obyektlar va hodisalarni ko'radi. Biroq, ushbu hodisalar va voqealarni idrok etish har bir inson uchun o'ziga xos va takrorlanmasdir. Atrofdagi dunyoni idrok etishda makon alohida o'rin tutadi — bu makonning fazoviy xususiyatlarini, shaklini, hajmini, rangini va boshqa belgilarini hamda obyektarning o'zaro joylashuvini obrazli aks ettirishdir.

Makon konsepti ilmiy adabiyotlarda turli jihatlar bilan tahlil qilinmoqda. Masalan, rus diniy falsafasida u tushuncha bilan tenglashtiriladi: "makon" va "tushuncha" kategoriyalari ontologik jihatdan deyarli bir xil bo'ladi. Tushuncha doimo muayyan topozga bog'liq bo'lsa, aksincha, har qanday makon ong faoliyati natijasida ajratilib, shakllantiriladi va aniqlanadi.²; shu kabi g'oyalarni P.A. Florenskiy, N.A.Berdyayev va boshqa XIX asr oxiri - XX asr boshidagi rus faylasuflari ham ilgari surgan). XX asr oxirida ilmiy paradigmalar antropotsentrik va multidistsiplinar yondashuvga o'tishi bilan tilshunoslar ham makoniy munosabatlarni o'rganishga katta qiziqish bildira boshladilar. Kognitiv tahlilning qo'llanilishi dunyoning lingvistik kategoriyalashuvi (kontseptuallashtirilishi), til orqali aks ettirilishi va uning milliy o'ziga xosligi bilan bevosita bog'liq (tildagi makoniy munosabatlar bo'yicha tadqiqotlar sharhi: Hozirgi zamon xorijiy va mahalliy ilmiy adabiyotlarda kognitiv tilshunoslik bo'yicha ko'plab tadqiqotlar mavjud bo'lib, ularda kontseptlar, ayniqsa, makon tushunchasining turli jihatlarini o'rganilgan. Shu sababli, turli tillarni qiyosiy tahlil qilishda multidistsiplinar kognitiv yondashuv milliy o'ziga xoslikning til orqali qanday kategoriyalashishini aniqlash imkonini beradi. Rus kognitiv tilshunosligida makoniy ma'noni anglatadigan til birliklariga bo'lgan qiziqish kognitiv tahlilning qo'llanilishi, dunyoning til orqali kontseptuallashtirilishi hamda milliy o'ziga xoslikni aks ettiruvchi til tasviri bilan bog'liq holda shakllandi. Bu boradagi tadqiqotlar turli yo'nalishlarda, jumladan, semantik, kognitiv, etnolingvistik va boshqa aspektlarda olib borilgan.

Makonga bo'lgan qiziqish qadimdan olimlarni jalb qilib kelgan, chunki makon fikrlashning asosiy kategoriyalaridan biridir. Inson o'zini anglash bilan birga atrof-muhit bilan o'zaro aloqada bo'lib, uni bilishga intiladi.

Kognitiv lingvistikada makon madaniyatning asosiy qadriyat konseptlaridan biri sifatida qaraladi. V.A.Maslova fikriga ko'ra, makon, vaqt va son kabi muhim konseptlar asosida insonning atrofdagi haqiqat, dunyoqarashi va o'zining ma'lum bir madaniy-tarixiy jamiyatga mansubligi haqida tasavvurlari shakllanadi. Insonning makonni idrok etishi esa proksimal (yaqin) va distimal (uzoqlashgan) belgilarga asoslanadi. Proksimal makon insonning organizm sifatida joylashuviga nisbatan bevosita makon bo'lib, distimal makonda esa inson ijtimoiy tip sifatida qaraladi [Maslova, 2008].

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Shaxsiy makon muammosi, ya'ni insonning atrofdagi dunyodagi o'rnini aniqlash va boshqa odamlar bilan o'zaro aloqalarni o'rnatish, psixologlar, antropologlar, sotsiologlar va tilshunoslar tomonidan o'rganilmoqda. XX asrning 60-yillarida amerikalik antropolog Edvard Xoll birinchi bo'lib insonning fazoviy ehtiyojlariga e'tibor qaratib, suv va oziq-ovqatdan tashqari, inson shaxsiy makonga ham muhtoj ekanligini ta'kidlagan. U har bir inson o'z tanasi atrofidagi muayyan zonani o'zining davomi sifatida qabul qilishga moyilligini isbotlagan.

- **Afrika, Lotin Amerikasi, O'rta yer dengizi va Yaqin Sharq mamlakatlarida** masofa kichik bo'lib, suhbatdoshlar bir-biriga yaqin turishni afzal ko'radi. Bu joylarda qo'l siqish uzoqroq davom etadi va ishonchli teginishlar keng tarqalgan.

- **Osiyo va Tinch okeani mintaqasida**, masofa o'rtacha darajada bo'lib, yaponlar va xitoylar teginishlardan, jumladan, qo'l siqishdan qochishga moyil.

- **Shimoliy va G'arbiy Yevropa hamda Shimoliy Amerika davlatlarida** esa masofa ancha katta. Qo'l siqish qisqa va kuchli bo'lib, boshqa teginishlar kam uchraydi. Ammo ba'zan do'stona munosabat ko'rsatish uchun yelkaga yoki orqaga qoqish mumkin.

Shaxsiy Makonning Turlari

Shaxsiy makon nafaqat masofa, balki boshqa o'lchovlar bilan ham tavsiflanadi:

- **Predmetli makon** — shaxsiy buyumlar yoki ofisdagi ish joyi.
- **Yashash makoni** — odamning o'zi uchun ajratilgan, xoli qolish mumkin bo'lgan joy.
- **Ma'lumot makoni** — shaxsiy ma'lumotlarni maxfiy saqlash huquqi.
- **Emotsional makon** — insonning his-tuyg'ularini o'zi boshqarishi, masalan, qachon va qanday hissiyotlarni boshdan kechirish.
- **Shaxsiy vaqt** — insonning o'z ixtiyorida bo'lgan, faqat o'ziga bag'ishlaydigan va hech qanday majburiyatlarga bog'lanmagan vaqt.

Shaxsiy makon chegaralarining buzilishi stress va charchoq keltirib chiqarishi mumkin, chunki inson o'z erkinligini yo'qotgandek his qiladi. Shaxsiy makonning o'ziga xos jihatlari turli tillarda ifoda etilishi mumkin. Masalan, ingliz tilida "**privacy**" so'zi ko'p ma'noga ega bo'lib, "shaxsiy hayot", "maxfiylik", "yolg'izlik" va "sir" kabi ma'nolarni anglatadi.

Har bir til uni boy mazmuniy jihat bilan ta'minlovchi madaniyatdan ajralmasdir. Til nafaqat zamonaviy madaniyatni aks ettiradi, balki uning avvalgi holatini ham saqlaydi va uning qadriyatlarini avloddan avlodga yetkazadi. Til "madaniyatni ilmiy o'rganishda bosh omil sifatida tobora ko'proq ahamiyat kasb etadi" [Sapir, 1993: 261], chunki u orqali odamlarning ma'naviy muloqoti, xalqlarning o'zaro tushunishi va hamkorligi boshlanadi.

Madaniyatning milliy xususiyatlari tilning leksikasida ayniqsa yorqin namoyon bo'ladi. Leksika moddiy va ma'naviy madaniyatga, jamiyat tarixiga bevosita bog'liq bo'lgan buyumlar va hodisalarni aks ettiradi. U nafaqat lingvistik muloqot ehtiyojlarini qondiradi, balki ijtimoiy-bilimiy tajribani mustahkamlash va yetkazishning o'ziga xos shakli sifatida xizmat qiladi. Leksika til va madaniyatga bir vaqtning o'zida tegishli bo'lib, ma'lum bir tilning xususiyatlarini ham, madaniyatning o'ziga xosliklarini ham aks ettiradi.

Til faqat haqiqatni aks ettirmaydi; til orqali muloqot qiluvchi odam uchun butun dunyo til ichida mujassam bo'ladi. Inson tildan tashqarida mavjud emas, "til - bu borliqning uyi" (Xaydegger). Shu bilan birga, inson vaqt va makondan tashqarida ham mavjud emas; bu kategoriyalar bir-biri bilan uzviy bog'langan va "birlashtirilgan". L.B.Lebedevaning fikricha, "makon - bu inson o'zini undan tashqarida tasavvur qilolmaydigan berilganlikdir, va inson o'zining makon bilan bo'lgan munosabatlarida kamida ikki tayanchga muhtoj. Bu, birinchidan, ong subyekt - "men", ideal makon markaziga o'zini joylashtiruvchi va subyektga qarama-qarshi bo'lgan chegara yoki chegaralar, ular makonni uning atrofida yopadi" [Lebedeva, 2000: 93].

Makonni idrok etish va u haqidagi tasavvurlar xalqning yashash muhiti va geografik voqealarning inson ongida aks etishi bilan bog'liq. O.V.Ladyginaning yozishicha, "Milliy o'zlikni anglashning ochiqlik tamoyili geografik muhit, transhistorik tuzilmalar va milliy o'zlikni anglashning o'ziga xosligi o'rtasidagi bog'liqlikni tasvirlashni nazarda tutadi".

XULOSA

Makonni o'rganish ko'p yillar davomida xorijiy va mahalliy lingvistlarni qiziqtirib kelmoqda. Ushbu masala hozir ham dolzarb bo'lib qolmoqda, bu esa makonni turli jihatlarida tadqiq qilishga bag'ishlangan ko'plab ishlarda namoyon bo'ladi. V.V.Kornevaning "Lingvistika makon kengliklarida (so'nggi yillardagi nashrlar sharhi)" maqolasida rus tilida makon semantikasi bilan bog'liq leksik birliklarni ifodalash til vositalari haqidagi zamonaviy lingvistikada mavjud bo'lgan ilmiy adabiyotlarning batafsil sharhi keltirilgan [Korneva, 2006]. Y.D.Apresyan, R.M.Frumkina, E.S.Kubryakova, E.V.Rahilina, A.V. Kravchenko, E.S.Yakovleva, I.M.Kobozyeva; makoniy munosabatlar dunyoning sodda manzarasining bir bo'lagi sifatida qaraladi va E.S.Yakovleva va Y.D.Apresyan tomonidan tadqiq etiladi. So'nggi vaqtlarda makon kategoriyasini tasvirlash asosan kognitiv yondashuv nuqtai nazaridan amalga oshirilmoqda. Aksariyat hollarda tilning leksik qatlamlari, ya'ni makoniy leksika, batafsil tahlil qilinadi.

Ushbu maqolada o'zbek, rus, ingliz tillarining leksik materialiga asoslangan holda, makon kategoriyasining vositalari va obyektivatsiya usullari, ularning lingvokulturalik subyektlar tomonidan idrok etilishi lingvistik nuqtayi nazardan ko'rib chiqiladi. Ushbu material lug'atlar, she'riy asarlar, rus va ingliz milliy korpuslari, o'zbek tili milliy korpusi (hozirda ishlab chiqilmoqda) kabi manbalardan olingan. "Makon" konseptining nominativ maydoni tahlil qilinayotgan tillarda leksik vositalar (otlar, sifatlar, fe'llar, ravishlar, predloglar), so'z yasash vositalari (semantik va morfologik derivatsiya),

TILSHUNOSLIK

paromiyologik vositalar (maqollar va matallar), sintaktik vositalar (holat, obyektning sababli harakati) orqali verbalizatsiya qilinadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Воркачев С.Г. Наполнение концептосферы // Лингвокультурный концепт: типология и области бытования: монография. -Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2007. -С. 34.
2. Воркачев, С. Г. Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа / С.Г.Воркачев. - Краснодар,
3. Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, Телия, В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира / В.Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. - М.: Наука, 1988. - С. 173-203.
4. И.А. Тарасова. – Саратов, 1994, С.13
5. Карасик В.И. О категориях лингвокультурологии Языковая личност проблемы коммуникативной деятельности. –Волгоград, 2001.
6. Караулов Ю.Н. Русская языковая личность и задача её изучения // Язык и личность. - М.: Наука, 1989. – С. 3-8.
7. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика / И. М. Кобозева. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 352 с.
8. Кубрякова Е. С. Язык и знание : на пути получения знаний о языке : части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
9. Лингвокультурологический аспекты / В. Н.Телия - М.: Школа
10. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. –Москва, 1970, с.67. Пименова М.В., Кондратьева О.Н. Концептуальные исследования. Введение. - М.: Флинта, 2014. - С. 8.
11. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Academia, 2001. - С. 17;2